

Det sociala momentet i historieskrivningen om 1772 års statsvälvning.

Vid frihetstidens slut brast den allians mellan adeln och borgarståndet, som utgjort hattväldets ekonomisk-politiska grundval, och ersattes med en mot adeln riktad koalition av de ofrälse stånden, i vilka mössorna härskade. Präster och borgare togo ledningen i riksdagen, och det syntes blott vara en tidsfråga, när bönderna skulle tillkämpa sig plats i sekreta utskottet. Med våldsamt frenesi gingo »odalståndet» till angrepp mot adelns privilegier, särskilt mot dess ensamrätt till högre ämbeten. Men också inom de olika stånden syntes utvecklingen tendera mot ökad demokrati. Det var tydligt, att hela det svenska ståndssamhället råkat in i en våldsamt kris.

Ställd inför valet att offra författningen eller sin sociala och ekonomiska maktställning, valde adeln det förra. De kungliga maktsträvandena, som 1756 strandat på dess motstånd, möttes nu av dess sympati. Så skapades en av de viktigaste förutsättningarna för den oblodiga militärkupp, som Gustav III genomförde den 19 aug. 1772. Den hälsades med ett jubel, som ända in i våra dagar återljudit i de historiska framställningarna av frihetstidens utgång. Den gamla svenska rojalismen, som levde stark just bland folkets breda, till stor del orepresenterade lager, bröt alla fördämningar. De sociala striderna upphörde, samtidigt som de gamla partinamnen på konungens bud försvunno. Så kom det sociala momentets betydelse som en av de viktigaste förutsättningarna för 1772 års statsvälvning att skymmas bort.

Konung Gustav har själv bidragit till uppkomsten av vad man kunde kalla legenden om 1772 års statsvälvning. Sin egen extremt fientliga inställning till de ofrälse jämlikhetssträvanden¹ dolde han för allmänheten. I det lysande och ryktbara strafftalet till ständerna den 21 aug., vilket begett så mycket för samtidens och eftervärldens uppfattning av frihetstiden och 1772 års revolution, gisslade han väl partistrider, men om den genom statsvälvningen avbrutna kampen mellan adeln och odalstånden nämnde han ingenting, icke ens antydning. Än mer uppseendeväckande var givetvis hans karakteristik av det störtade statsskicket som aristokratiskt: friheten hade »blivit förvandlad i en olidlig aristokratisk despotism i det rådande partiets händer, som själv varit kuvad och efter godtycke fört av några få män ibland dem». På liknande sätt hade han uttryckt sig i sitt tal i rapportsalen två dagar tidigare, och han gjorde det också vid senare tillfällen². Konung Gustav, som väl kände ordets och särskilt slagordets makt över tanken, använde avsiktligt termen aristokratisk i betydelsen oligarkisk. Fersen ansåg detta taktiskt motiverat. »Detta ord 'aristokrati'», skrev han därom, »ehuru utan all mening med avseende å Sveriges dåvarande konstitution, som var demokratisk till sin princip, och som hade urartat till pöbelvälde och anarki, blev av stor hjälp.

¹ Gustav III har som bekant ofta givit uttryck däråt. Vad särskilt beträffar hans inställning till den ståndsnivellerande utvecklingen under frihetstiden, kan det vara tillräckligt att citera, vad han i en på franska avfattad memoar över 1772 års statsvälvning yttrade om hatrådets ödesdiga beslut att i överensstämmelse med adelsprivilegiernas bokstav men mot uppkommen praxis förklara ofrälse män obehöriga att beklåda högre ämbeten. Efter att ha betecknat ståndens jämlikhet som oförenlig med det monarkiska statsskicket fortsatte han: »Detta protokoll» — rådsprotokollet, vilket innehöll nämnda beslut — »som kort därefter utkom på trycket, uppretade på det högsta de ofrälse stånden, som, länge vana att trampa adelns rättigheter under fötterna och att i allt uppträda såsom dess likar, ej kunde fördraga, att rådet återopade privilegier, sedan lång tid glömda». Gustavianska papperen, I, s. 134 f. (1843).

² I sitt tal på rikssalen den 17 febr. 1789 beskyllde konungen adelsoppositionen för att, såsom han uttryckte det, »vilja . . . återställa det aristokratiska väldet, som jag vid början av min regering trott mig krossa».

Det sociala momentet i historieskrivningen om 1772 års statsvälvning. 3

Ljudeligt och hårt i uttalet, hade folket gjort sig därom en underlig föreställning och ropade åt aristokraterne såsom åt varulvar»¹. Vergennes, Frankrikes sändebud, invände visserligen, då konungen en vecka före statsvälvningen uppläste det redan färdigskrivna talet för honom, att aristokratien ej borde lastas för olyckorna utan snarare den maktlystna demokrati, som satt sig i dess ställe, varpå konungen genmälte, att detta väl vore riktigt, men att mängdens ledare, som fingo bära skulden, på hån plögade kallas aristokrater av sina uppstudsiga anhängare².

Så kunde så småningom den uppfattningen göra sig bred i både svensk och utländsk historieskrivning, att 1772 års statsvälvning befriade de ofrälse från adelns ok. Exempelvis skriver Snellmans Litteraturblad för allmän medborgerlig bildning, juni 1862, — författaren torde vara Snellman själv — att statsvälvningen var »en revolution mot adeln» och att den »försiggick under borgares och bönders jublande bifall»³.

¹ Riksrådet och fältmarskalken m. m. greve Fredrik Axel von Fersens historiska skrifter, utg. af R. M. Klinkowström, III, s. 115 (1869). Ordet aristokrati hade dock under frihetstiden länge använts i betydelse av förhatligt fåmannavälde, resp. ämbetsmannavälde, varom se H. Valentin, Frihetstidens riddarhus, s. 90 ff. (1915). Särskilt brukade strävandena att hävda regeringsmaktens självständighet gentemot ständermakten betecknas som försök att införa »aristokrati», ett »venetianskt rådsvälde» o. d. Se exempelvis M. Blix, Sveriges statshälfningar och hushåldsanstalter ifrån år 1720 till år 1792 jämte ordsaker och anledningar därtill, I, s. 183 f. (1793).

² C. T. Odhner, Sveriges politiska historia under Gustaf III:s regering, I, s. 145 (1885).

³ I utländsk historisk litteratur framställdes frihetstidens statsskick som råds- och adelsaristokratiskt. Enligt K. F. Beckers bekanta Weltgeschichte, nach des Verfassers Tode bearbeitet von J. G. Woltmann, 2:e verb. Aufl., X, s. 367 (Berlin 1817), skall Gustav under revolutionen ha utropat: Seht, meine Freunde, es wehet von Norden! Ein gutes Zeichen. Derselbe Wind blies, als Gustav Wasa mit seinen Thalmännern aufbrach und das Land von der damaligen Tyrannei befreite». »Die jetzigen Tyrannen», tillägger författaren, »die Gustav meinte, [waren] die Reichsräte». Enligt Fr. Chr. Schlosser, Geschichte des achtzehnten Jahrhunderts und des neunzehnten, III, s. 141 ff. (Heidelberg 1842) förtrycktes de lägre stånden av aristokratien och hade det egentliga folket ej mer att vänta av de yngre

Viktigt ur opinionsbildningssynpunkt blev även det förhållandet, att vissa borgerliga industri- och finanskretsar, som varit och delvis alltiämt voro lierade med hattbyråkratien, kände sig hotade av den demokratiska utvecklingen under frihetstidens sista tid och att dessa kretsar i sin tur utövade ett starkt inflytande på det borgerliga samhällets övre skikt¹. Harald Hjärne har träffande anmärkt, att frihetstiden vida mer kännetecknades av de frälse och ofrälse »herrarnas» välde än av adelns². Enligt Adlerbeth var det just de ringaste i alla stånd, som hetsade mot den förmenta

mössornas välde, än det engelska folket hade av de aristokratiska whigs seger över de aristokratiska tories eller vice versa.

Långt efter det att detta åskådningssätt försvunnit ur svenska framställningar, har det dröjt kvar i utländska. G. Weber, *Allgemeine Weltgeschichte*, XIII, s. 506 ff. (Leipzig 1878) betecknar frihetstidens statsskick som ett adelsvälde och betonar det rojalistiska folkets ovilja mot »den stolta adelsoligarkien». Enligt Julius Brock, *Grundriss der Geschichte in pragmatischer Darstellung für die oberen Klassen höherer Lehranstalten*, III, s. 79 (Berlin 1881), störtade Gustav »aristokratiens» självsväldiga och oeniga styrelse och återställde ständernas (!) makt. Oskar Jäger, *Weltgeschichte in vier Bänden*, III, s. 585 (Bielefeld und Leipzig 1888), karakteriserar de av Gustav III störtade maktinnehavarna som »[eine] verächtliche Adelherrschaft», »eine korrupte und nimmersatte Aristokratie» och understryker den entusiasm, varmed Stockholms borgerskap hälsade den kungliga statsvälvningen. I en uppsats, *La révolution suédoise de 1772* (i *La Révolution française, Revue d'histoire contemporaine. Nouvelle Série, N:o 10, 1937*, s. 144 ff.) av Denise Aimé, betecknas de tre lägre stånden vid tiden för statsvälvningen som nästan maktlösa gent emot adeln: »la noblesse . . . en réalité domine entièrement la diète». Exemplen kunde mångfaldigas.

¹ Bekant är den viktiga roll, som köpmanshuset Grill — Johan Abraham Grill och dennes halvbroder Clas Grills måg, Henrik Wilhelm Peil — spelade för finansieringen av 1772 års statsvälvning. Fersen a. a. III, s. 89, 117. Gustaf Fredrik Gyllenborg, *Mitt lefverne . . . utg. av Gudmund Frunck*, s. 105 (1885). Carl Forsstrand, *Skeppsbroadeln*, s. 150 (1916). Peils lån till konungen och dennes förblivande tacksamhet mot honom omnämnes t. o. m. i den kortfattade framställning, som under många årtionden var den skolbildade svenska allmänhetens speciella lärobok i historia, ungefär som senare blev fallet med Odhners, nämligen *Försök till lärobok i fäderneslandets historia för lärdomsscholar af Jacob Ekelund*, III, 2:a uppl., s. 123, (1841). Malmström och Odhner omnämna icke saken.

² *Våra ständsriksdagar* (Svensk tidskrift 1875, s. 727).

Det sociala momentet i historieskrivningen om 1772 års statsvälvning. 5

aristokratien¹. Och enligt Fersen tog år 1772 en rovgirig pöbel ledningen inom riksdagen, varigenom en allmän fruktan uppkom, att äganderätten skulle antastas av »riksdagens rövarehopar»². På de djupare orsakerna till att det kommit därhän, ingick dock ingen av de samtida, ej heller historikerna.

Den gustavianska historieskrivningen om frihetstiden begynte³. Dess betydelsefullaste produkt blev de omkring hundra sidor, varmed Sven Lagerbring 1775 avslutade sitt berömda arbete Sammandrag af Svea rikets historia ifrån de äldsta til de nyaste tider, til ungdomens tjenst upsatt⁴. För flera generationer kom denna framställning av frihetstiden och 1772 års statsvälvning att bli bestämmande för nationens uppfattning. De källor, vilka en modern frihetstidsforskare använder, stodo naturligtvis ej Lagerbring till buds. Han var hänvisad till att huvudsakligen bygga sin framställning på officiellt tryck, på de sparsamma källor av berättande slag, som offentliggjorts i olika publikationer för den historiskt intresserade allmänheten, samt på egna minnen och intryck. Handskrifter och levande personers muntliga berättelser torde han endast undantagsvis ha använt.

Lagerbrings uppfattning av frihetstidens statsskick var den officiöst fastslagna: det härskande partiet hade tyranniserat nationen och i sin tur tyranniserats av ett fåtal s. k.

¹ Historiska anteckningar af Gudmund Göran Adlerbeth, ånyo utgifna af Elof Tegnér, I, s. 4 (1892).

² A. a., III, sid. 90, 97. Enligt Ludvig Adolf Hamilton, Anekdoter till svenska historien under Gustaf III:s regering, utg. af Oscar Levertin, s. 61 (1901), skulle rådet före statsvälvningen ha varit betänkt på att bemäktiga sig konungens person men avstått därifrån, sedan riksrådet Funck frambållit, att en sådan åtgärd skulle kunna leda till hela adelns ofärd, emedan då ingen makt vore i stånd att styra de ofrälse ståndens »raseri».

³ Historiska bref om det svenska regeringssättet av Anders Schönberg (1849—51), inklusive de 1929 återfunna otryckta breven (Hist. tidskrift 1929, s. 326 ff.) förbigås här. De innehålla ej mycket av intresse med hänsyn till det sociala momentet i historieskrivningen om 1772 års statsvälvning.

⁴ Ändringarna i de senare upplagorna berörde ej framställningen av frihetstidens senare del.

»huvudmän»¹. Frihetstiden framstod för honom blott som en olycklig parentes mellan två perioder av enande nationell konungamakt. Men officiös verkar framställningen dock långt ifrån. Den är i högsta grad präglad av författarens egenartade personlighet och av hans subjektiva, sarkastiska, satiriska eller kärvt humoristiska stil, som förlänar skildringen något av den levande skönlitteraturens omedelbarhet och friskhet. Hans antipati mot frihetstiden med dess partiomvälvningar tyckes ha varit av samma art som hans ovilja mot medeltidens antikonungska stormän², vilken kom Fryxell att beteckna honom — jämte Wilde — som den förste aristokratfördömare i svensk hävdaforskning³.

I mycket var Lagerbring Holbergs själsfrände. Liksom denne tillhörde han, ehuru adlad, det med monarkien förbundna burgna borgerskapet, vilket fruktade en maktförskjutning i de obesuttnas intresse⁴, och han delade dennes intelligensaristokratiska syn på den historiska utvecklingen. Han ogillade den likställighet, som under frihetstiden principiellt härskade mellan och inom stånden, varigenom, såsom han uttrycker det, »den, som ägde knappt kläderna på kroppen, hade samma rättighet och makt som den mest besuttna och förmögaste riksdagsman»⁵), och han betraktade demokratiseringen, resp. parlamentariseringen av frihetstidens politiska liv som

¹ I den för utlandet avsedda officiösa framställningen av orsakerna till och förloppet av 1772 års statsvälvning, *Lettre à Mgr Visconti sur la révolution arrivée en Suède le 19 d'aout 1772, par Mr l'Abbé Michelessi*, s. 20 (Greifswald 1773), heter det: *Les députés, une fois assemblés en diète, la nation devenait esclave d'un parti, et ce parti d'un petit nombre de chefs*. Lagerbring, a. a., s. 237, understryker, att »huvudmännen» ingalunda voro »någre store och myndige herrar utan ganska måtteliga personer, som förstått konsten att upphäva sig till orakel för en litet eller intet tänkande myckenhet».

² Arthur Stille, Sven Lagerbring. Tal vid Lunds universitets minnesfest den 6 mars 1907. Lunds universitets årsskrift, N. F., Avd. 1, Bd 3, nr 2, s. 5. (1908).

³ Om aristokratfördömandet i svenska historien, 3:e häftet, s. 163 (1845).

⁴ »Oplysningstidens historie er skrevet fra undersaatstandpunkt. Forfatterne tilhører mest den velhavende borgerstand». Francis Bull, Ludvig Holberg som historiker, s. 5 (Kristiania 1913).

⁵ A. a., s. 158.

en inkompetensens seger över sakkunskapen. I denna anda skildras de yngre mössornas anfall på hattbyråkratien och adelns privilegier. »Nu borde alla dalar upphöjas, berg och backar förnedras, på det ett rådande parti måtte hava en jämn och obehindrad fart»¹). Skildringen avslutas med en dråplig satir över hur de enligt hans mening inkompetenta riksdagsmännen av låg samhällsställning i st. f. högtkvalificerade fackmän handhade rikets affärer. Det är Den politiske Kandestøber, omsatt i svensk historieskrivning,

Skildringen kan väl betecknas som ensidig och avsåg säkert också att vara det. Men den röjer otvivelaktigt en realistisk syn på den sociala kampen. Det gäller ej minst följande ord: »Om det räckt något längre, hade man ock funnit medel att genom votering stadga, det Bruti egendom borde höra till Cajus och att Paulus hade för mycket, varföre dess egendom borde delas imellan Julius och Titius»². Man kan ej betvivla, att Lagerbring under de händensedigra sommarmånaderna före 1772 års statsvälvning oberoende av alla ideologier själv upplevat revolutionens socialpolitiska förhistoria på ett sätt, som kom honom att i motsats till flera av hans efterföljare på 1800-talet icke förbise den sociala kampens betydelse som en av statskuppens förutsättningar.

Detsamma gäller den enligt Geijer³ största av de gustavianska hävdaforskarna, rikshistoriografen Jonas Hallenberg. Sina tankar om samhällsutvecklingen före och under frihetstiden har han nedlagt i inledningen till ett otryckt, blott påbörjat arbete⁴, Svea rikets historia under Gustaf III:s regering. Arbetet går blott fram t. o. m. 1772⁵ och har författats efter

¹ A. a., s. 236.

² A. a., s. 246.

³ Svar till Professor Fryxell. (I anledning af skriften: Om aristokratfördömandet i svenska historien, jemnte granskning af tvenne blad i Professor Geijers trenne föreläsningar). Erik Gustaf Geijers samlade skrifter. Ny ökad upplaga, ordnad i tidsföljd. Genomsedd av John Landquist (I fortsättningen citerad som Geijers skrifter), XI, s. 214 (1930).

⁴ Uppsala universitetsbibliotek, F 577.

⁵ Såsom Kjell Kumlien påpekat, Till kännedomen om Jonas Hallenbergs liv och historieforskning, Historisk tidskrift 1934, s. 46, torde en fortsättning ha funnits, vilken emellertid förkommit.

Gustav III:s död, ovisst dock när. Dess innehåll var praktiskt taget okänt även för fackmännen, ända tills Nils Ahnlund 1923 i en uppsats om Hallenberg som historieskrivare¹ fäste uppmärksamheten därpå och tecknade den av lidelsefullt hat mot adeln helt dominerade åskådning, som karakteriserar denna skildring i fågelperspektiv av Sveriges historia. Motsättningen mellan konung och adel blir här den ledande synpunkten: adeln spelar rollen av riksfördärvare och folkförtryckare, konungen av riksuppbyggare och folkfrihetens värn. Kristinas förmyndare sökte enligt Hallenberg göra riket till »högadelns enskilda egendom», han misstänker, att de båda reduktionskungarna Karl X Gustav och Karl XI förgiftats av aristokrater, och han uttalar reservationslöst den meningen, att aristokratien »genom ett mordskott» låtit undanröja Karl XII för att kunna införa ett statsskick efter sitt sinne, varefter generalerna och rådet, understödjande varandra, läto hären skingras och omkomma genom vanskötsel.

Så till vida är Hallenberg ense med Lagerbring, att han sympatiserar med den starka kungamakten och ur denna synpunkt bedömer frihetstiden omilt. Han betecknar det som en av »de mäktige» utspridd »förblindelse», att en ensam härskare, vars förtryck oundvikligen skulle framkalla allmänt motstånd, vore farligare än flera tusen mäktiga män, som, spridda över hela landet, understödde varandra. Men tidevarvets socialpolitiska strider, vid vilka Hallenberg, bonde-sonen, betecknande nog lägger huvudvikten, bedömer han radikalt annorlunda än Lagerbring, som delade de maktägandes indignation mot frihetstidens demokratiska reformkrävare.

Enligt Hallenberg var adelsväldet vid frihetstidens början så förhatligt för nationen, att man i regeringsformen icke vågade inrycka några bestämmelser om adliga företräden, icke ens vad beklädandet av riksrådsämbetena beträffade. Men sedan herrarna genom att undanröja kungamakten lagt första grunden till sitt välde, gingo de vidare och genomdrevo

¹ Svensk tidskrift 1923. Särtryck med tillagda anmärkningar s. å.

på olagligt sätt, trots de ofrälse protester, antagandet av adelsprivilegier, varigenom alla höga ämbeten helt och hållet kommo i deras händer. Det värnlösaste av de ofrälse stånden, allmogen, sökte införa det kungliga enväldet för att skydda sig mot det växande adliga mångväldet men förgäves. Efter det vanhedrande kriget 1741—43 åtog sig »på anmodan» vår farligaste fiende, Ryssland, att garantera regeringsformen, dymedelst skyddande herrarna mot deras konung och »medundersåter». I råds-kammaren avgjordes ägotvister, rättegångsmål, tjänstetillsättningar på det mest oförsynta sätt till adelns favör, likaså utdelandet av varjehanda förmåner, »varpå de mest talande bevis dagligen förekommo i råds-kammarens protokoller». Samtidigt som allmogen inbillades ha del i »friheten», eftersom den hade representationsrätt vid riksdagarna, berövade rådet genom tjänstehjonsförordningarna allmogens barn deras personliga frihet, berättigade ståndspersonerna att med våld taga dem i sin tjänst och att, om de tredskades, mot dem använda lika hårda och vanhedrande medel som vid uppenbara missdådares fängslande. Kronprins Gustav, sedermera Gustav III, skildras som helt och hållet uppfostrad i aristokratisk anda av sina guvernörer Tessin och Scheffer. De inplantade hos honom den övertygelsen, att hög börd var vida förmer än snille, kunskaper och den ädlaste levnad. Som universitetskansler gynnade han också de adliga studerandena på de ofrälse bekostnad.

I ståndsstridernas återuppblossande vid frihetstidens slut ser Hallenberg en naturlig följd av att regeringssättets verkliga karaktär av herreregemente äntligen gått upp för de ofrälse stånden, som dittills naivt låtit sig absorberas av parti-strider utan att fästa sig vid de tyrandes egentliga avsikter. Å ena sidan stodo de ofrälse stånden, å den andra adeln, som »tillskansat sig» ensamrätt att besitta rikets förnämsta egendomar, härskade enväldigt i rådet och hade samtliga högre ämbeten i förvaltningen och i hären i sin hand samt, i motsats till vad som var fallet i äldre tider, även högsta lagskipningen. I ständernas rätt att revidera rådets domar, vilken säkerhetsaktens förespråkare 1769 betraktat som le-

dande till partijustice och därför som förkastlig¹, ser Hallenberg en ur ofrälse synpunkt nödvändig hållhake på den högadliga domstolens ledamöter.

Ståndsstriden vid frihetstidens slut tecknas i överensstämmelse med de ofrälse åskådningssätt under starkt betonande av adelns föregivna vilja att än mer utvidga sina rättigheter på de andra ståndens bekostnad. Dessas kamp mot adeln skildras som företagen i defensivt syfte. De ofrälse, som genomskådade adelns planer på allians med kungamakten och voro utestängda från riksstyrelsens högre poster, önskade skapa garantier för att de framdeles skulle komma i åtnjutande av åtminstone de medborgerliga rättigheter, »som ej ännu voro alldeles från dem borttagne genom adelns privilegier, men som syntes på väg att undångå dem helt och hållet». I denna anda tecknas tillkomsten av och striden om Kepplerus' berömda memorial rörande privilegier för odalstånden² samt om konungaförsäkran. 1772 års revolution skildras som en kupp av adeln, varigenom detta stånd priggade författningen för att icke blott rädda utan även utvidga sin sociala maktställning. Adeln hoppades, menar författaren, att under den adelsvänlige Gustav III:s spira kunna ytterligare försvaga de ofrälse ställning genom deras uteslutande från alla högre ämbeten och genom deras

¹ Fredrik Lagerroth, *Frihetstidens författning*. En studie i den svenska konstitutionalismens historia, s. 625 ff. (1915); samme författares framställning i *Sveriges riksdag, (Frihetstidens maktägande ständer 1719—1772) förra avd., VI, 2, s. 354* (1934). En undersökning av huruvida riksdagen utövat sin högsta domsrätt till de ofrälse skydd, vore av intresse.

² Enligt Hallenberg härrörde Kepplerus' memorial från en för utmärkt redlighet känd man, Edvard Runeberg, sekreterare hos Stockholms borgerskaps femtio äldste, vilken själv informerat författaren om dess tillkomsthistoria. Som det var »äventyrligt» att få ett sådant förslag tryckt, åtog sig riksdagsmannen borgmästaren Kepplerus att till borgarståndet inge det som sitt, varefter det trycktes som ett vanligt riksdagsmemorial. Edvard Runeberg — släktnamnet skrevs ofta Runneberg — var bror till Johan Ludvig Runebergs farfar och även till kyrkoherden Karl Maistrin Runeberg, vilken i P. J. Edler, *Om börd och befordran under frihetstiden*, s. 171 (1915), omtalas såsom »en C. M. Runneberg», vilken 1771 ivrade mot adligt inflytande i prästeståndet. Jfr R. A. Renvall, *Stamtafla öfver släkten Runeberg (Helsingfors 1880)*.

Det sociala momentet i historieskrivningen om 1772 års statsvälvning. 11

ledares upptagande i adelsståndet, varefter den illistigt ämnade utnyttja de ofrälse missnöje till att på nytt inskränka konungamakten. Han betonar, att många ofrälse voro missnöjda med statsvälvningen, men att motstånd var omöjligt på grund av den unge konungens stora egenskaper och popularitet samt på grund av adelns övermäktiga ställning som härens och byråkatiens ledare.

Hallenbergs uppfattning har givetvis ett patologiskt drag men är icke desto mindre intressant. Han är den första och i viss mån den enda svenska historiker, som skildrat frihetstiden ur företrädesvis socialpolitisk synpunkt. Hans egna barndomsupplevelser, de ännu under hans tid levande frihetstraditionerna, givetvis också av franska revolutionen inspirerade författare och inte minst hans egna erfarenheter av adelns makt i det svenska samhället ha verkat bestämmande för hans uppfattning¹. Hans huvudsynpunkt: motsatsen mellan konung och adel, fördunklas faktiskt ofta av en annan: motsatsen mellan exploatörer och exploaterade, varvid de senares begrepp om riksstyrelsen framställs som — intill frihetstidens sista år — »sorgfälligt förvillat», tydligen av de härskande, som medvetet eller undermedvetet önskat vända deras uppmärksamhet bort från vad deras verkliga intressen krävde, den sociala kampen.

Sitt förnämsta arbete, Svea rikets historia under konung Gustaf Adolf den stores regering, hade Hallenberg avbrutit redan efter det att 5:e bandet utkommit 1796. Skälet var, enligt Geijer, att detta verk, ehuru »ett mästerverk av grundlig, sanningsfull forskning», av den härskande aristokratien icke ansågs tillräckligt adelsvänligt, varför författaren, sedan han erhållit en erinran från högre ort, föredrog att upphöra med historiskt författarskap framför att tumma på sin övertygelse¹. Hans forskningar, i den mån deras resultat publicerats, kom sedan att nästan uteslutande gälla teologi och historiska hjälpvetenskaper. Den svenska hävdaforskningen nedsjönk härefter i en vågdal. Först genom Geijers genombrott som historiker vid 1820-talets mitt började den åter blomstra.

¹ Ahnlund, a. a., passim.

Under denna tid voro också bidragen till frihetstidsforskningen påfallande obetydliga. Epoken spelade en roll i den allmänna politiska diskussionen mellan de konservativa och oppositionen i Karl Johans-tidens Sverige, men, såsom en skribent, troligen Theorell, 1838 uttryckte saken: den åberopades »av stridiga intressen utan att därför vara särdeles känd»¹. Anckarsvärd och andra liberala oppositionsmän glorifierade den, medan motståndarna plögade åberopa den såsom avskräckande exempel. Såsom Ludvig Stavenow träffande påpekat, stodo den monarkiska legitimitetskänslans representanter under 1800-talets förra hälft fullständigt oförstående för frihetstidens politiska liv och sågo i dess ständervälde blott elände och förfall, medan en liberal opposition lika dogmatiskt om ock mer försiktigt prisade epoken som en folkfrihetens glänsande manifestation². Det var den politiska liberalismens Sturm und Drangtid. Adelns forna roll som konservativt element i samhället och som ofta hårdhänt härskare över de ofrälse stånden undanskymdes i debatten av dess insatser som den svenska konstitutionalismens bärare och försvarare, och även senare, då den borgerliga pressen under striden om representationsformen visade sig allt mer adelsfientlig, dominerade de politiska, ej de sociala synpunkterna³. I en 1836 utgiven bok, kallad »1720, 1772, 1809»⁴, som f. ö. framkallade en motskrift av den konservative publicisten Erik Ekmarck⁵, framställde Crusenstolpe frihetstiden som ett skede, då adeln utan att

¹ Geijers skrifter, VI, Anmärkningar, s. 427 (Stockholm 1927).

² Nekrolog över Carl Gustaf Malmström, Hist. tidskrift 1912, s. 218.

³ Jfr Jean Göransson, Aftonbladet som politisk tidning 1830—1935, s. 24, 28, not 8 (1937). Enligt Gunnar Rexius, Geijers affall, (Uppsala universitets årsskrift 1915), s. 37, var den politiska kampen under 1820-talet mest en ordstrid mellan rivaliserande adelskotterier.

⁴ Samma grundåskådning genomgår hans mot Geijers konungska, anti-aristokratiska åskådningssätt riktade »Vidräkning och reform» (1839). Enligt »1719, 1772, 1809» s. 168, förvandlades svenskarna efter 1772 års statsvälvning från »stolte patrioter» till »jollrande hovmän».

⁵ Öfversigt af Svea rikets historia ifrån Carl XII:s död till 1772 års revolution eller striden mellan konungamakten och aristokratiska mångherraväldet i Sverige ifrån år 1718 (1836).

Det sociala momentet i historieskrivningen om 1772 års statsvälvning. 13

utestänga de ofrälse födda ens från rådsämbetet var frihetens värn.

Det måste ur olika synpunkter synas önskvärt, att slöjan lyftes från denna märkliga epok, som redan låg ett par generationer tillbaka i tiden. 1836 fick Geijer, som just då avslutat tredje delen av Svenska folkets historia, i uppdrag av Svenska akademien att skildra den. Så tillkom 1838 Teckning av Sveriges tillstånd och av de förnämsta handlande personer under tiden från Karl XII:s död till konung Gustav III:s anträde av regeringen¹. Då Geijer begynte detta verk, var han det konservativa Sveriges mest auktoritativa kulturpersonlighet, då han två år senare slutade det, var hans visserligen länge förberedda avfall till liberalismen ett fullbordat faktum. Hans teckning av frihetstidens historia bär dock inga spår av någon slitning mellan konservativt och liberalt åskådningssätt.

Frihetstidens statsskick var enligt Geijer från begynnelsen ett utpräglat adelsvälde. Men från och med 1743 började det störtade mösspartiet att söka bundsförvanter längre ned i de ofrälse stånden. Det inkallade i sina led, säger han, »så mycket ofrälst, att detta slutligen för det adliga befälet blev farligt och gjorde sak för sig»². Därmed inträdde frihetstiden i sin sista fas, av författaren betecknad som det bellum sociale, det bundsförvanternas krig, som skulle upplösa republiken³. Ständernas regering var nämligen först och främst en regering i och genom första ståndet⁴. Då nu de ofrälse mössorna, särskilt dessas lägre skikt, angrepo adelns företrädesrättigheter, hotade de att omkullstörta statsskickets grundvalar och frambesvuro så revolutionen⁵. Okunnig om Gustav III:s inställning till tidens egalitära strävanden — först de gustavianska papperen tyckas,

¹ Om tillkomsthistorien se Landquists anmärkningar till Geijers skrifter, VI, s. 410 ff.

² Geijers samlade skrifter, VI, s. 198, 287, 398.

³ A. a., s. 393.

⁴ A. a. s. 398. Gustavianska papperen I. 164.

⁵ Geijers skrifter, VI, s. 274. Gustavianska papperen, s. 140.

1842—1843, ha gett honom en inblick däri — uttalar Geijer sin förvåning över att de ofrälse stånden vände sig *mot* i stället för *till* konungen¹.

Såväl i denna skrift som i Gustavianska papperen framställde Geijer de sociala striderna vid frihetstidens slut som underordnade de politiska och utnyttjade av mösspartiets ledning i partitaktiskt syfte². Det var alltså icke blott så, att de sociala liksom också de ekonomiska sammanhangen föga beaktades i Geijers skildring, vars exklusivt politisk-historiska karaktär redan Theorell påtalade³, utan det sociala framställdes rent av som en följd, där vi hade väntat att se det framställt som orsak. I viss mån berodde detta på ett ensidigt urval av källor. I betraktande av att Geijer använde föga mer än två år för att bedriva forskningar till och skriva en framställning av en dittills icke genomforskad epok, har han hunnit genomgå ett mycket stort material, framför allt sekreta utskottets protokoll och handlingar — en utomordentligt värdefull, förut obegagnad källa — samt, efter Järtas anvisningar, ett fåtal rådsprotokoll⁴. Men de utländska ministerdepescherna från Stockholm har han utnyttjat blott i den ringa mån, de publicerats, och de olika ståndens arkiv, där man framför allt har att söka källorna till tidens socialpolitiska historia, har han knappast begagnat utom, undantagsvis, riddarhusets.

För Geijer tedde sig frihetstidens statskick även i dess sista fas som ett herreregemente utan stöd hos de breda lag-

¹ Geijers skrifter, VI, s. 398.

² Gustavianska papperen, s. 140.

³ Theorells av Landquist i anmärkningarna till Geijers skrifter, VI, 427 ff., delvis citerade anmälan i Dagligt Allehanda 8 nov. 1838. Följande av utgivaren ej citerade ord föregå den av honom anförda, mot ensidigheten i Geijers teckning riktade kritiken: »Riksdagstaktiken, intrigerna, rörelserna inom stånden och rådet, någon gång även inom hovet, med ett ord vad som tilldrog sig i Stockholm, i själva brännpunkten, det *yttre* av händelserna lär man väl känna. Men här just påtvingar sig oss en anmärkning av, som vi tro, stor betydelse . . .» Mutatis mutandis kunna dessa ord tillämpas även på Malmströms frihetstidshistoria, varom se nedan.

⁴ Svar till professor Fryxell, A. a., XI, s. 205, noten.

Det sociala momentet i historieskrivningen om 1772 års statsvälvning. 15

ren. För dessa och särskilt för bönderna förblev friheten enligt honom endast en skåderätt, uteslutna som de voro från sekreta utskottet och från inflytande på regeringsbildandet¹. De socialt betonade riksdagsstriderna vid frihetstidens slut liksom de lägre skiktens ökade inflytande inom de ofrälse stånden vid samma tidpunkt framstå mot denna bakgrund som icke djupare betingade av tidsförhållandena.

En liknande uppfattning, blott än starkare accentuerad, går för övrigt igen i Niklas Tengbergs år 1869 utgivna *Om frihetstiden: riksdagsväldet* var enligt honom hotat från två håll, från hovets sida och från folkets, och detta mest vid frihetstidens slut, då, som han uttrycker sig, folkets hopp om räddning fästade sig allt trognare vid konungamakten².

Innebar Tengbergs i hovpartiets anda gjorda teckning av 1772 års revolution den ena ytterligheten, representerade Anders Fryxells den andra. Enligt honom gällde den strid, som avbröts genom statsvälvningen, »huruvida svenska staten skulle gå tillbaka till en förstärkt konungamakt, understödd av börsadel, privilegier och ämbetsmannavälde, eller om den skulle fortfarande gå framåt till frihet, självstyrelse och laglig jämlikhet»³. Eftersom Fryxell lade stor vikt vid jämlikhetssträvandena, kom det sociala momentet att spela en viss roll i hans framställning, nämligen för hans värderingar. Han sympatiserade med den sociala utveckling, som ledde till den situation, ur vilken den utgående frihetstidens ståndsstrider uppstodo⁴, men han skildrade den icke, och

¹ A. a. VI, s. 203. Geijer anför som karakteristiskt, att ej ens de yngre mössorna, då de 1765 kommo till makten, ansågo sig böra avvika från bruket att ej ens notificera bondeståndet om vem som utsetts till premiärminister. A. a., VI, s. 357.

² A. a., s. 114 f. Samma åskådningssätt återfinnes i hans postumt utgivna *Konung Gustaf III:s första regeringstid till och med 1772 års statsvälvning*. (1871).

³ Berättelser ur svenska historien, band 42, s. 55. (1873).

⁴ Däremot sympatiserade han ej med de ofrälse ytterlighetsmännen vid frihetstidens sista riksdag. Han ansåg, att striden om adelns företrädesrättigheter då, liksom fallet var 1809, hade kunnat lösas, om blott sansade

hans framställning var för övrigt alltför subjektiv och full av brister för att den i längden skulle få någon varaktig betydelse för den historiska vetenskapen.

Fryxells höga värdesättning av det skede, vilket enligt då gängse uppfattning betecknade frihetstidens djupaste förfall, d. v. s. de yngre mössornas tid, väckte stort uppseende och föranledde opposition. Statsvälvningens nödvändighet eller skadlighet blev under de närmaste åren före och efter dess hundraårsdag ett livligt debatterat ämne. Det var tydligt, att denna i nationens liv så djupt ingripande händelse alltjämt fångade både allmänhetens och den lärda världens intresse. Men denna ur många synpunkter intressanta diskussion, i vilken flera av landets främsta historiker deltog¹, saknade ännu nödigt vetenskapligt underlag. Den förstummades och glömdes, då sista delen av Carl Gustaf Malmströms Sveriges politiska historia från konung Carl XII:s död till statsvälvningen 1772 utkom av trycket 1877.

Malmström hade dessförinnan så till vida bidragit till meningsutbytet, att han till statsvälvningens 100-årsdag skrivit en sedermera i hans Smärre skrifter rörande 1700-talets historia omtryckt jubileumsartikel, kallad »Den 19 aug. 1772»². män hade haft ledningen. A. a., band 41, s. 380 f. (1872) och band 42, s. 96 f., 114 f., 287 ff.

¹ Av de kritiker, som Fryxells framställning av frihetstiden framkallade, var Tengbergs i Svensk tidskrift 1870 införda granskning av Berättelser ur svenska historien, del 30—38, både den omfångsrikaste, 49 tättryckta sidor, och den kvalitativt märkligaste, skarp i sak och form. Recensentens löfte, eller snarare hot, att ägna var och en av de kommande delarna en än grundligare detaljgranskning fick han ej tillfälle att infria, emedan han strax där-efter avled, f. ö. innan den angripnes svar hunnit införas i tidskriften. Skriften i samma anda som Tengbergs men ej så häftig i tonen var den kritik, som Clas Theodor Odhner, i Svensk tidskrift 1874 ägnade Fryxells teckning av frihetstidens utgång. Mera välvilligt bedömdes Fryxell av Wilhelm Tham och av E. V. Montan, (recensioner i Carl von Bergens tidskrift Framtiden, 1870) samt av en recensent, troligen C. F. Bergstedt själv, i dennes tidskrift Samtiden, 1874. Den sistnämnde såg i Fryxells framställning av frihetstiden »en rektifikation av hävdvunna ensidigheter, som icke kom ett ögonblick för tidigt». Angående övriga recensioner se Kristian Settervall och Sven Ågren, Svensk historisk bibliografi, s. 36 f. (1937).

² Den trycktes först i Svensk tidskrift 1872.

Det sociala momentet i historieskrivningen om 1772 års statsvälvning. 17

Han var, då han författade den, sysselsatt med fjärde delen av sin frihetstidshistoria, närmare bestämt med 1750-talet, och hade ännu icke på allvar givit sig i kast med den senare frihetstidens problem. Men det är betecknande för hur exklusivt politiskt man hundra år efter statsvälvningen betraktade denna, att Malmström icke med ett ord antydde, att sociala motsättningar möjligen spelat en roll för den-samma. Lagerbring och Hallenberg, som själva upplevt 1772, hade haft en annan, mer verklighetsbetonad uppfattning därav.

I historieskrivningen om 1772 års statsvälvning betecknar, som nyss antydde, sista bandet av Malmströms frihetstidshistoria den avgörande händelsen. Det gäller också om denna del, vad Ludvig Stavenow yttrat om verket i dess helhet¹, att före dess tillkomst frihetstidens historia trots Geijers geniala översikt knappast var vetenskapligt behandlad, att partivälvningarna föreföllo oförklarade, att det intryck, som tidens historia lämnat åt följande generationer, närmast var det av en oerhörd politisk förvirring, vars ledande tankar voro oskönjbara, om där funnos några, och att Malmström gav en alldeles ny bild av ständerväldet. Hans verk var framför allt resultatet av en systematisk genomgång och utnyttjande av de inländska och utländska arkivens skatter.

Malmströms historia var, såsom också själva titeln angav, *politisk* historia. Av hans i Riksarkivet bevarade brev till Carl Gustaf Styffe framgår, att han ursprungligen torde ha tänkt benämna den Partiernas — möjligen De politiska partiernas — historia under frihetstiden men slutligen böjt sig för Styffes invändningar däremot². Den titel, verket fick, markerade dock tillräckligt, att författaren avstått från att ge en allsidig bild av frihetstiden. En skildring av dess sociala liksom av dess ekonomiska liv föll alltså utanför framställningens ram. I överensstämmelse härmed

¹ A. a., s. 218.

² Brev till Styffe den 24 dec. 1854 och 3 jan. 1855. Företalet till första upplagan förefaller att vara skrivet till ett så benämnt verk.

har han också avstått från att dröja därvid utom i de fall, då motsatsen synes honom oundviklig med hänsyn till klargörandet av händelseförloppet. Men medan sambandet mellan statsekonomi och politik, demonstrerat ej minst i striderna om växelkontoren och näringslagstiftningen, blev allt klarare för Malmström—Arnbergs 1868 utkomna arbete om frihetstidens ekonomi gjorde ett starkt intryck på honom¹ — uppmärksammade han föga de socialekonomiska förändringarnas inverkan på den politiska utvecklingen. Med andra ord: det socialpolitiska åskådningssättet, enligt vilket det principiellt åligger historikern att undersöka och fastställa förefintlig växelverkan mellan den politiska utvecklingen och den sociala, vars mest betydande faktor givetvis den ekonomiska är, detta åskådningssätt var och förblev honom i stort sett främmande.

Malmström har visserligen icke underskattat, vad striden om de ofrälse likställighetskrav betytt som förutsättning för 1772 års statsvälvning. På ett övertygande klart sätt redogör han för hur adeln, förut författnings främsta värn, av de ofrälse stånden tvingas att offra sin politiska makt för att rädda sin sociala. Men i nämnda krav ser han icke ett försök att lämpa grundlagarna efter en situation, som vid frihetstidens slut faktiskt blivit verklighet genom en småningom skedd social utveckling, utan en ståndsstrid av samma typ som den vid frihetstidens början men denna gång driven till sin spets av hänsynslösa ofrälse partimän. Att denna strid gällde icke blott den enskilde ofrälse mannens rätt till höga lukrativa statsjänster utan även och framför allt ofrälse meddelaktighet i ledningen av den högsta förvaltningen, som i den frihetstida ämbetsmannastaten betydde mer än någonsin — man erinre sig Hallenbergs synpunkter — det har Malmström icke heller observerat.

För att förklara dessa till synes egendomliga brister hos ett

¹ Till Hans Forssell, vars kameralhistoriska forskningar givetvis bidragit till att stimulera hans samtidas intresse för ekonomisk historia, skrev Malmström den 27 juli 1874, att han »ännu en gång — jag vet ej vilken i ordningen — genomläst Arnberg». C. G. Malmströms brev till Hans Forssell. Svenska akademins arkiv.

Det sociala momentet i historieskrivningen om 1772 års statsvälvning. 19

i övrigt med rätta alltjämt så beundrat verk kan man peka på Malmströms kända motvilja mot subjektiva, icke officiella källor¹, vilken i detta fall hindrade honom att nämnvärt utnyttja ett utomordentligt instruktivt material: den tryckta agitationslitteraturen vid frihetstidens slut, vilken kastar ljus över de ofräsens motiv och aspirationer. Denna hans ensidighet predisponerade honom att förbigå eller åtminstone ej till fullo beakta, vad som försiggick vid sidan av den officiella politiken och som därför ej direkt avspeglades i officiella eller officiösa akter. Man kan även hänvisa till att de utländska ministerdepescherne, som utgjorde hans förnämsta källa för kännedomen om spelet bakom kulisserna, undantagslöst härrörde från män, tillhörande tidevarvets mest exklusiva högaristokrati, vilken saknade sinne för eller hade en mycket ensidig syn på tidens sociala problem. Och man kan slutligen söka förklaringen däri, att Malmströms styrka väl låg i särläggandet av de olika momenten i på kort sikt tecknade händelseförlopp men icke i stora överblickar, som avslöja det väsentliga i en utveckling. Så kom det sig, att linjerna lätt förlorades ur sikte i detaljernas snårskog och att de skildrade händelserna — i detta fall ståndsstriderna — liksom rycktes loss ur de större sammanhangen och för honom framstodo mera som resultat av tillfälliga, ofta personliga omständigheter än som i djupare mening orsaksbetingade.

Men det viktigaste skälet är kanske, att en radikal bostillnad mellan politisk historia och social historia icke låter sig genomföras utan för båda. De betinga varandra ömsesidigt. De för statsskicket ödesdigra ståndsstriderna vid frihetstidens sista riksdag, vilka Malmström skildrar under tydligt partitagande mot »de myndiga prostarne och borg-

¹ Henrik Schück, Inträdestal i Svenska akademien den 20 dec. 1913, Svenska akademiens handlingar ifrån 1886, del 25, s. 139 ff. (1914) och Torvald T:son Höjer i en uppsats, Frihetstiden i 1800-talets historieskrivning, Hist. tidskr. 1940. I sin kritik av Malmström påtalar den sistnämnde dennes underlåtenhet att teckna de sociala och ekonomiska faktorernas spel och understryker vådan härav med hänsyn till en djupare uppfattning av de historiska händelseförloppen.

mästarne», som ej ville »släppa det välde, som fallit i deras händer, innan de genomfört sina samhällsåsikter och tillfredsställt sin lystnad efter makt och hämnd»¹, få sitt egentliga innehåll först om de ses mot bakgrunden av den föregående ekonomiska och sociala utvecklingen med därav följande intresseförskjutningar och maktkonstellationer. Skildrade utan samband därmed te de sig som så att säga »lösskummade från ytan utav tingen».

Det skulle föra för långt att här ens skissera uppkomsten och utvecklingen av det socialpolitiska åskådningssättet i europeisk historieskrivning². Utbildat redan på 1830- och 1840-talet började det särskilt efter februarirevolutionen att sätta sin prägel på representativa verk³. Denna omvälvning, februarirevolutionen, vars övervägande sociala karaktär var så påtaglig, framstod som ett slags skolexempel på de sociala krafternas betydelse som förutsättning för politiska förändringar. De formalpolitiska synpunkterna, t. ex. på statsförfattningarna och striderna om dessa, framstodo som i vikt underordnade de ekonomiskt och socialt betingade intresse-motsättningar, som dolde sig bakom principer och ideologier. I historieskrivningen om den stora franska revolutionen kom detta särskilt tydligt till synes och detta ingalunda blott bland de socialistiskt påverkade historikerna. I Sybels *Geschichte der Revolutionszeit*, vars första band utkom 1851, framstodo förändringarna i egendomsfördelningen, icke de stora debatterna i nationalförsamlingarna, ej heller de olika författningsprojekten, som revolutionens kärna⁴. Men naturligtvis seg-

¹ Malmström, a. a., s. 298.

² Eduard Fueter, *Geschichte der neueren Historiographie*, 3:e Aufl., (München und Berlin 1936); Georg von Below, *Die deutsche Geschichtsschreibung von den Befreiungskriegen bis zu unseren Tagen*, 2:e Aufl., (München und Berlin 1924), passim.

³ Fueter, a. a. s. 530 ff., 556 f.

⁴ Fueter, a. a., s. 537 f. »Er erzählt nicht bloss, was sich in Paris und im Konvent ereignete» (Jfr vad ovan, sid. 14, not 3, sagts om Geijers och Malmströms stockholmsbetonade framställningar). »Er verliert nie aus den Augen, dass die wirkliche Geschichte der Revolution nicht in den Debatten und Verfassungsprojekten des Parlamentes sondern in den Veränderungen des Besitzstandes liegt».

Det sociala momentet i historieskrivningen om 1772 års statsvälvning. 21

rade icke det socialpolitiska åskådningssättet över hela linjen. Äldre historikers auktoritativa mönster verkade retarderande. Såsom nämnt tillägnade sig ej heller Malmström detsamma, och det stora anseende, som hans magnum opus åtnjöt, fördröjde givetvis uppkomsten av nya metoder och nya åskådningssätt på frihetstidsforskningens område. Clas Theodor Odhner, som i första delen av sin Sveriges historia under Gustaf III:s regering utförligt skildrade 1772 års revolution, yttrade sig väl mer oförblommerat indignerat om de ofrälsets anfall på adelns företrädesrättigheter, än Malmström gjort, men gav i fråga om synpunkter intet väsentligt utöver denne.

Det förefaller, som skulle först i och med Pontus Fahlbecks »Stånd och Klasser» (1892) socialpolitiska synpunkter införts i svensk historiografi. Icke så att förstå, som skulle föregående historiker konsekvent förbisett socialekonomiska orsakars inverkan på politiska händelseförlopp. Likaväl som man i utlandet före uppkomsten av den åskådning, Fahlbeck företrädde, hade förstått sambandet mellan t. ex. Roms jordfråga och caesarismens framträdande, hade man i Sverige observerat sammanhanget mellan den socialekonomiska utvecklingen före 1680 och det karolinska enväldets införande. Men det hade här gällt orsakskedjor, som lågo blottade och därför näppeligen kunde förbises. Det rörde sig om dagbrytning, ej om djupborrning, än mindre om något konsekvent försök att upptäcka de sociala krafter, som ligga till grund för de politiska förändringarna.

Fahlbecks arbete, som främst åsyftade att vara ett aktuellt inlägg till förmån för ett nationellt reformprogram, inleddes med en klargörande översikt över det europeiska ståndssamhällets uppkomst, upplösning och så småningom skeende övergång till klassamhälle. Det var framför allt Frankrike, som fick tjäna som typexempel. Uppenbart är inflytandet från rättshistorikern och nationalekonomen Lorenz von Stein¹,

¹ Om Lorenz von Steins betydelse för den socialekonomiska historieuppfattningens utveckling se Hanna Kobylinski, Die französische Revolution als Problem in Deutschland 1840 bis 1848, s. 115 ff. (Berlin 1933), nr 237 i Historische Studien, herausgeg. von Dr. Emil Ebering.

vilken citeras, och — av de icke citerade — från Tocqueville, som i sin *L'ancien régime et la révolution* (1856) först påvisade, huru det feodala samhället redan före 1789 var slaget i spillror, och som klart skilde mellan stånd och klasser¹. Fahlbeck betonade, att tredje ståndet under ståndsupplösningsprocessen blev den punkt, omkring vilken de lösgjorda elementen kristalliserade sig, och att adelns jordegendomar före revolutionen voro högt inteknade, samt att inteckningarna lågo hos tredje ståndets penningmän². Endast i förbigående behandlade Fahlbeck det svenska ståndssamhällets småningom, från 1680, skeende övergång till klassamhälle med dess förskjutningar av egendomsförhållanden och bildandet av nya ledande samhällsgrupper³. Frihetstiden berördes över huvud taget icke direkt, men själva betraktelsesättet skulle givetvis, tillämpat på denna epok, givit en väsentligt annan bild av bakgrunden för 1772 års statsvälvning, än den Malmström tecknat. Ståndsstriderna, som för denne tedde sig som resultatet av enskilda ofrälse partimäns avundsjuka och övermod, skulle då ha framstått som företrädesvis framkallade av diskrepansen mellan adelns gamla, av privilegier värnade företrädesrättigheter, och de allt mer dominerande s. k. medelståndens faktiska maktställning i samhällslivet och kulturlivet.

Den svenske historiker, som först — troligen icke utan inflytande från Fahlbeck — fäst uppmärksamheten på den utveckling, vilken man summariskt skulle kunna beteckna som det frihetstida ståndssamhällets utveckling mot modernt klassamhälle, torde ha varit Ludvig Stavenow. Det skedde i en 1897 utgiven skrift, *Några ord om frihetstidens allmänna betydelse och plats i det svenska folkets historia*⁴,

¹ Fueter, a. a. s. 559. G. P. Gooch, *History and Historians in the nineteenth century*, s. 233 (London, New York, Bombay, Calcutta, 1913).

² A. a., s. 28 f., 36 f.

³ A. a., s. 24, 36.

⁴ A. a., s. 19 ff. Författaren konstaterade också, att vid frihetstidens slut den högre och lägre medelklassens intressen bröto sig mot varandra vid riksdagsmannavalet i de större städerna, och att valstrider där fingo ka-

Det sociala momentet i historieskrivningen om 1772 års statsvälvning. 23

och därefter i några andra arbeten av hans hand. Stavenow gick emellertid senare allt mer tillbaka till rent politiska problemställningar.

Även följande frihetshistoriker, framförallt P. J. Edler och Fredrik Lagerroth, som båda med sympati skildrat de yngre mössornas egalitära strävanden¹, ha snuddat vid eller i förbigående anlagt liknande synpunkter på striden mellan adel och ofrälse vid frihetstidens slut. I synnerhet Edler vände sig mot de historiker, vilka framställt de ofrälse jämlikhetskrav vid frihetstidens slut som framkallade av partiledarnas maktbegär. I polemik särskilt mot Odhner underströk han, att den strävan till jämlikhet, som kom de ofrälse att vid frihetstidens slut riskera »det sälla regeringssättet», stod i överensstämmelse med principer, som i sina huvuddrag under en femtioårig konstitutionell praxis deducerats och utformats ur 1720 års regeringsform, vilken i sin tur framgått ur nationella förutsättningar, och för övrigt även med 1700-talets till slut segrande idéer. Men han betonade också det nya i dessa strävanden: de ofrälse »honnette Ambition» hade »förädlats och utpräglats till en demokratisk princip».

I en framställning av frihetstiden, som ingår i Svenska folkets historia (1928), ägnade Carl Hallendorff större uppmärksamhet än sina föregångare åt de inrikespolitiska maktförskjutningar, som blevo en följd av det frihetstida näringslivets allt hastigare kommersialisering och industrialisering med ty följande sönderbrytning av den traditionella ståndsuppdelningen. Striden 1771—72 om de ofrälse rätt till högre ämbeten betraktade han som ett yttersta försök från adelns sida att värja redan ohållbara positioner². Men Hallendorffs bok var ett populärvetenskapligt översiktsarbete, och de för-

raktär av klasskamp, icke ståndskamp — ett åskådningssätt, som var Malmström främmande.

¹ P. J. Edler, *Om börd och befördran under frihetstiden*, s. 164 ff., 243 ff. (1915). Fredrik Lagerroth, *Frihetstidens författning*. En studie i den svenska konstitutionalismens historia, s. 634 ff. (1915).

² A. a., 126 ff., 175, 179 f.

revolutionens förhistoria har de senaste decenniernas socialpolitiska hävdaforskning spritt nytt ljus, delvis tack vare de stora samlingar av tredje ståndets besvär, les cahiers, som började publiceras 1903. Och tio år senare utgav en amerikansk historiker, Charles A. Beard, ett snart ryktbart arbete, *An economic interpretation of the constitution of the United States*, som genom att ge de socialekonomiska förutsättningarna för den amerikanska författningens tillkomst-historia lade grunden till en ny, realistisk uppfattning av densamma liksom av den unga amerikanska republikens inrikespolitiska historia¹.

Det kan tilläggas, att ett sådant betraktelsesätt icke är identiskt med den materialistiska historieuppfattningen. Idéerna, som manifesteras sig i historien, äro givetvis uttryck för tidens ekonomiska och sociala behov och så tillvida beroende av dessa, men de äro förvisso icke att betrakta som ett utvecklingen blott och bart beledsagande fenomen. Icke heller elimineras personlighetens roll i historien. 1789 års amerikanska författning är lika litet tänkbar utan Washington som 1772 års statsvälvning utan Gustav III.

Då jag valt att behandla det sociala momentet i historieskrivningen om denna statsvälvning², så har det skett icke blott för att belysa gångna tiders historiografi utan även för att peka på nya, eggande forskningsuppgifter. Frihetstids-historikerna efter Malmström ha på många sätt kompletterat mästarens nyktert empiristiska verk. De konstitutionella doktrinernas uppkomst och utveckling ha belysts, den politiska historien har satts i samband med de allmänna kulturella strömningarna, utvecklingen av riksdagsarbetets former har skildrats i intresseväckande sammanhang. En utvidgning av

¹ Om bokens tillkomst och mottagande se inledningen i dess 1935 utgivna upplaga. Ehuru Beard icke saknade förelöpare, blev verkan av hans bok »something of a bombshell in historical circles». Michael Kraus, *A History of American History*, s. 461 f. (New York 1937). 1915 utgav Beard ett större, ävenledes mycket uppmärksammat arbete, som bar den betecknande titeln *Economic origins of Jeffersonian democracy*.

² Framställningen utarbetades ursprungligen för en akademisk provföreläsning, som hölls vid Uppsala universitet den 26 april 1941.

arbetsfältet enligt ovan skisserade linjer skulle icke innebära, att den politiska historien komme att kompletteras med appendixartade framställningar av den sociala, än mindre, naturligtvis, att den skulle ersättas av socialhistoria. Vad det gäller är att nå en fördjupad uppfattning av det politiska skeendet under ifrågavarande epok genom att undersöka och avslöja dettas ofrånkomligt orsaksbetonade samband med det ekonomiska och sociala livets förändringar. Hittills utkomna arbeten rörande dessa — Wohlins agrarsociala verk, litteraturen om Anders Chydenius, Heckschers undersökningar rörande det frihetstida näringslivets omgestaltning, Montgomerys om tjänstehjonsstadgan och äldre arbetarlagstiftning¹ — utgöra endast begynnelsen till utforskandet av tidevarvets ekonomisk-sociala historia. Det väldiga arkivmaterial, som belyser denna, ligger till största delen ännu outnyttjat. Ständsmotsättningarnas och de sociala förändringarnas återspeglning i lagstiftning ock rättskipning², »medelståndens» frammarsch och bildandet av en ny herreklass av patriciska och plebejska släkter, i samband därmed liksom med andra sociala och ekonomiska företeelser stående förskjutningar i fråga om egendom och maktpositioner i samhället — se där forskningsuppgifter, som hittills endast ofullständigt eller icke alls blivit behandlade, ehuru de äro av största vikt med hänsyn till förståelsen för epokens hela inrepolitiska utveckling. Här öppnar sig förvisso ett stort och fruktbart forskningsområde för vår generations frihetstidshistoriker.

¹ Ovan s. 24, not 2.

² Ständernas besvär och resolutionerna å dessa utgöra ett värdefullt, föga utnyttjat material. Angående de adliga, resp. ofrälse domarnas föregivna partiskhet se ovan, sid. 10, not 1, och Odhner, a. a. I, s. 318.

Hugo Valentin.